

1984

wijsgerig perspectief op maatschappij en wetenschap

25e jaargang

nummer 2

1984/1985

Karl Popper over redelijkheid in de samenleving

J. van der Hoeven: Ter inleiding

S. J. Doorman: Redelijkheid en politiek

G. M. van Asperen: De sociale filosofie van Karl R. Popper

R. Boehm: Kritische rationaliteit anno 1983

B. Schreurs: Poppers metafysica

Oriëntatie: Filosofie in Indonesië

uitgedrukte waarden niet hun neerslag hebben gekregen in de instituties en de ervaringswereld van de gewone burger. Een dergelijke sociale traditie verandert niet van de ene dag op de andere, maar verandert langzaam. Popper lijkt hier een discipel van Burke. Revoluties kunnen het sociale weefsel verscheuren, maar niet het oude door een nieuw weefsel vervangen. Om soortgelijke redenen pleit Popper ook tegen de gedachte van een regering van 'de besten' en voor een systeem waarin de mogelijkheid van permanente kritiek is ingebouwd.

Eenzelfde behoedzaamheid kenmerkt ook zijn ideeën over de inhoud van het politieke handelen. Zijn algemene stelregel kan het best omschreven worden als een vorm van 'negatief utilisme': dus niet het bevorderen van het grootste geluk, maar het tegengaan van de ergste nood. 'Pain, suffering, injustice and their prevention, these are the eternal problems of public morals, the "agenda" of public policy. The "higher" values should very largely be considered as "non-agenda" and should be left to the realm of laissez-faire'²¹. Het is waarschijnlijk niet toevallig dat Popper er het zwijgen toe doet over een meer gedetailleerde invulling van zijn eigen sociaal-politieke ideeën. Zijn belangrijkste bijdrage is gelegen in het pleidooi voor het aanvaarden van de pluriformiteit, waar het gaat om de 'hogere waarden'. De door hem bepleite redelijkheid gaat uit van die pluriformiteit en functioneert als een tweede-ordeprincipe. Niet een principe dat direct zegt hoe we moeten handelen, maar een principe dat aanwijzingen geeft over de wijze waarop we met conflicterende inzichten om moeten gaan.

Popper is met name in de jaren zestig niet zelden afgeschilderd als iemand die rationaliteit slechts zou willen laten gelden ten aanzien van de middelen en er ten aanzien van de doelen het zwijgen toe zou willen doen. In het jargon van die jaren heette hij een decisionist, iemand die op grond van een onbeargumenteerde beslissing tot laatste keuzes komt. Een dergelijk verwijt kan niet anders dan gebaseerd zijn op een buitengewoon onwelwillende lezing van wat Popper te zeggen heeft. Zijn keuze voor de redelijkheid is niet een keuze die 'bewezen' kan worden, maar wel degelijk een

keuze waarvoor argumenten kunnen worden aangedragen. Popper heeft, zoals boven uiteengezet, een dubbele argumentatie voor zijn keuze voor het kritisch rationalisme: een argumentatie van wetenschapsfilosofische aard en een argumentatie van morele aard. De morele keuze is een 'keuze' omdat ze niet dwingend kan worden afgeleid; ze is echter niet toevallig in de zin dat het evengoed een keuze voor het tegendeel zou kunnen zijn. De verwijzing naar het vreselijke leed dat de eeuwen door berokkend is door diegenen die meenden de morele waarheid in pacht te hebben en daar anderen ook deelgenoot van te moeten maken is overtuigend genoeg. Waarom anders gaat het immers in de moraal dan om het welzijn van mensen?

Noten

1. G. Wallace and A. D. M. Walker (eds.), *The Definition of Morality*, London 1970.
2. Zoals betoogd door F. Jacobs, *Universaliseerbaarheid*, (ongepubl.).
3. Zie bijvoorbeeld de bijdrage van Frankena in de eerder geciteerde bundel van Wallace en Walker.
4. Karl R. Popper, *The Open Society and its Enemies*, 2 vol., 1945; id., *The Poverty of Historicism*, 1957 en in vele kleinere bijdragen zoals in *Wijsgerig Perspectief*, 22, 5, p. 144 e.v.
5. Popper, *The Poverty of Historicism*, 1969, p. 3.
6. Popper, *Conjectures and Refutations*, 1969, p. 338.
7. Op. cit. p. 358.
8. In zijn interpretatie van zowel Plato als Marx legt Popper de nadruk op het feit dat beiden leefden in een tijd waarin mensen zich pijnlijk bewust waren van snelle sociale veranderingen.
9. Popper, *The Poverty of Historicism*, hst. 27.
10. Verg. het voorwoord van *The Poverty of Historicism*.
11. Popper, *The Open Society*, hst. 22.
12. Popper, *The Poverty of Historicism*, hst. 24.
13. Popper, op. cit., opdracht.
14. Popper, *Conjectures and Refutations*, p. 358.
15. Popper, *The Open Society*, dl. II, p. 225.
16. Popper, *Conjectures and Refutations*, p. 363.
17. Popper, *The Poverty of Historicism*, hst. 29 en passim.
18. Op. cit. p. 139.
19. Adam Ferguson, *An Essay on the History of Civil Society*, 1767. Ed. by Duncan Forbes, 1966, p. 122.
20. Popper, *The Open Society*, dl. II, p. 237.

Kritische rationaliteit anno 1983

Rudolf Boehm

1. Mijn eigen visie op rationaliteit

Mijn visie – de fenomenologische (maar ik heb geen mandaat).

Rationaliteit is een vraag van inzicht. Inzicht vooronderstelt zien. Zien vooronderstelt – althans op het zintuiglijk vlak – een gezichtspunt. Van het gezichtspunt hangt het af of men iets ziet en wat men te zien krijgt. Rationaliteit is dan op de eerste plaats een vraag betreffende de 'juiste' keuze van het ingenomen gezichtspunt. De keuze van een gezichtspunt valt dan, omgekeerd, enkel te verantwoorden of te motiveren doordat men dit gezichtspunt moet innemen om iets bepaalds te zien wat men moet zien. Ik noem dit laatste een thema. Rationaliteit is dus op de eerste plaats een vraag van de juiste themabepaling of – zoals ik het gebeurlijk heb genoemd – van topische waarheid. Alle rationaliteit berust op de verantwoording van een thematiek. Een thema is 'waar' als het 'belangrijk' is of 'interessant'. Een belang is een begrepen of terecht of ten onrechte gestelde afhankelijkheid. Zo'n afhankelijkheid is vatbaar voor discussie. Die discussie valt slechts te beslechten door verwijzing naar behoeften, dat wil zeggen aangevoelde afhankelijkheden die op hun manier absoluut onbetwistbaar zijn. Rationaliteit kan enkel gevestigd worden in het feit dat ze beantwoordt aan – uiteraard niet identiek is met – door levende mensen aangevoelde behoeften.

Die binding van elk inzicht aan een (zinnelijk) ge-

zichtspunt kan nu wel opgeheven worden. Dat is de doelstelling van 'objectieve' kennis, rationaliteit of wetenschap. Dit leidt tot een soort bovenzinnelijk quasi-inzicht. Het fenomenologisch onderzoek heeft zich echter ingespannen aan te tonen, en meent daadwerkelijk aangetoond te hebben dat zo'n objectieve kennis die alle subjectieve gezichtspunten overstijgt wel degelijk mogelijk is, dat echter ook zij berust op de keuze van een – zeker zeer eigenaardig – gezichtspunt; een keuze die op haar beurt enkel vanuit haar specifieke thematiek te verantwoorden valt. (Door welk onderzoek de fenomenologische filosofie die stelling heeft gestaafd, kan ik hier niet uiteenzetten; dat dit onderzoek geleverd is en dat zijn resultaten niet over het hoofd gezien kunnen worden alvorens weerlegd te zijn, kan niemand ignoreren, hoewel dat feitelijk nog steeds bij vele Angelsaksische en Oosteuropese filosofen het geval is.)

Eén bewijs voor die stelling kan gezocht worden in het eenvoudig feit dat de grote voorstanders van louter objectieve rationaliteit – op de eerste plaats Platoon en Aristoteles – zich steeds hebben ingespannen om daadwerkelijk een thematisch gefundeerde motivering voor de keuze van het objectief gezichtspunt te leveren. Het XXIVe hoofdstuk van Karl Poppers *Open Society* (Bd. II, voor het eerst 1945) is belangrijk omdat ook hij er hier toe overgaat rationaliteit in de zin van objectiviteit zelf nog 'kritisch' – dat is althans zijn bedoeling – te verantwoorden. Voor zover hij dat nodig acht, geeft hij daarmee impliciet de juistheid van de fenomenologische stelling toe. Wel staan we er meteen voor de paradoxale situatie: volgens zijn eigen begrip van rationaliteit (gelijkgesteld met objectiviteit) kan zijn verantwoording ervan zelf niet rationeel zijn.

2. Poppers begrippen van rationaliteit en irrationaliteit

Rationaliteit is voor Popper beperkt tot objectiviteit. Ik wil hier nu echter geen analyse maken van dit begrip van objectiviteit maar ingaan op de door Popper zelf aangeduide implicaties van wat hij onder rationaliteit verstaat. 'I use the word "rationalism" in order to indicate, roughly, an attitude that seeks to solve as many problems as possible by an appeal to reason, i.e. to clear thought and experience, rather than by an appeal to emotions and passions' (212). Zoals vlug uit het volgende zal blijken is hierbij het belangrijkste eigenlijk het *probleem-denken* zelf, want Popper zal onder 'clear thought and experience' precies een soort

Dr. R. Boehm, Hoogleraar in de Wijsbegeerte aan de RU Gent. Publiceerde o.a. *Vom Gesichtspunkt der Phänomenologie en Kritik der grondslagen van onze tijd*. (Berlijn 1927). Studie van wijsbegeerte, wiskunde en natuurkunde te Leipzig, Rostock, Keulen en Leuven; assistent wijsbegeerte te Rostock en te Keulen; 1952-1967 hoofdmedewerker Husserl-Archief te Leuven; vanaf 1967 gew. hoogleraar algemene en moderne wijsbegeerte Gent; sedert 1974 wetenschappelijke leiding Husserl-editie. Publiceerde o.a.: 'Das Grundlegende und das Wesentliche', 1965; 'Vom Gesichtspunkt der Phänomenologie' I en II, 1968/1982; 'Kritik der Grundslagen des Zeitalters', 1974 [Ned. 1977]; 'Aan het einde van een tijdperk', 1984; 'Ideologie en ervaring', 1984. Adres: Visserij 90, B-3000 Gent, België.

denken en een soort ervaring verstaan die in staat zijn *problemen* op te lossen. Want 'problemen' zijn niet eender wat moeilijkheden betreft, maar, volgens een bepaling van Aristoteles, een specifieke soort vraagstellingen, namelijk deze die in de vorm kunnen gebracht worden: 'is p q, ja of neen?' Popper hecht groot belang aan verificatie- en falsificatieprocedures. Die stellen steeds reeds – 'problematisch' – geformuleerde hypothesen voorop. En alle hypothesen zijn inderdaad vraagstellingen in de omliggende vorm van problemen. Als probleemstellingen zijn ze verregaand bepalend, doordat ze geen ander antwoord meer toelaten dan 'ja of neen'. Bijgevolg zegt Popper dan verderop ook: '(rationalism) is fundamentally an attitude of admitting that "I may be wrong and you may be right, and by an effort, we may get nearer to the truth" (213). Deze laatste zinsnede is kennelijk één van Poppers uitdrukkingen voor het objectiviteitsidee. Ik wil hier echter de nadruk leggen op dat 'I may be wrong, you may be right'. Dit beperkt alle rationaliteit tot het 'redelijk' beantwoorden, *enkel* met 'ja' of 'neen', van *willekeurig vooropgestelde* vraagstellingen (problemen). Met betrekking tot de *probleemkeuze* die steeds een *thema-keuze* inhoudt ziet Popper geen enkel rationaliteits-'probleem', en nog minder met betrekking tot de principiële voorkeur voor dit soort vraagstellingen, probleemstellingen (in tegenstelling met vragen zoals 'wat, welk, hoe, waarom, waarvoor, waar, wanneer ...?').

'I may be wrong, you may be right' – op de eerste kijk komt dat zeer toegeeflijk over. Maar het laat niet zoveel speelruimte over (tussen ja en neen), eens dat een 'probleem' gesteld is. Ook wil Popper natuurlijk *ons* ertoe overhalen te zeggen 'I may be wrong', want hij wil ons overtuigen van zijn soort rationalisme. Maar tegelijk, en dat is wellicht nog bedenkelijker, wordt hiermede ook *teveel* in 't open gelaten. Ik voel pijn, ik heb honger, ik zie slecht, ik heb geen werk, ik heb schrik voor de toekomst, ik weet dat ik zal moeten sterven – zou het 'redelijk' zijn daar steeds aan toe te voegen: 'I may be wrong' of, als een andere het zegt 'you may be wrong'?

Het alternatief is echter voor Popper het irrationalisme. 'The irrationalist insists that emotions and passions rather than reason are the mainsprings of human action' (220). Is deze onderscheiding van rationalisme en irrationalisme een volledige disjunctie? (Popper zelf zal in het volgende nog verder onderscheiden tussen 'comprehensive' rationalisme, kritisch rationalisme, en irrationalisme.)

Ikzelf kan me met Poppers soort rationalisme niet

eens verklaren, omdat ik méér rationaliteit zou willen eisen dan hij toelaat of mogelijk acht, en juist daarom kan ik me niet vereenzelvigen met wat hij als irrationalisme bestempelt. Maar van naderbij bezien: het soort menselijke ondervindingen waarop ik beroep zou willen doen *ter wille* van de rationaliteit – zijn dat nu in Poppers ogen 'ervaringen' waar ook zijn rationalisme op wil bouwen, of 'emoties en passies' waar volgens hem de irrationalist op terugvalt? Een aangevoelde behoefte of ontbering – is dat een 'emotie'? Honger, pijn, nood, angst en dood – zijn dat ervaringen of 'passies'? Of zelfs wat ik voel met mijn handen, wat ik zie met mijn ogen, wat ik hoor met mijn oren – is dat nu ervaring of louter emotie en passie (omdat het, 'objectief' onderzocht, wellicht geen steek houdt)?

Naargelang de scheidingslijn getrokken wordt, ben ik – in Poppers ogen – rationalist of irrationalist. Vanuit mij gezien, heb ik een iets breder ervaringsbegrip dan Popper, dat me onmisbaar lijkt om een redelijk mens te blijven; met bereidwilligheid geef ik toe dat 'ervaring' in die zin de vertaling is van het Griekse *pathos*, het Latijnse *passio*. En ik merk op: hoe 'meer' ervaring serieus in aanmerking genomen wordt, des te *strenger* wordt de eis van rationaliteit.

De hiermede aangesneden vraag zal ons ook in het volgende nog blijven bezighouden.

3. Poppers kritische fundering van zijn rationalisme

Popper wenst niet op te komen voor een 'onkritisch' of 'comprehensive' rationalisme, maar voor een 'kritisch rationalisme' dat zijn eigen beperkingen erkent en zich bewust is van het feit dat het niet op zijn beurt rationeel kan gefundeerd worden. Dit is een heel consequente positie indien onder rationaliteit objectiviteit verstaan wordt. In deze termen is het dan ook een impliciete aanvaarding van de fenomenologische grondstelling.

Nochtans komt Popper daarmee natuurlijk in een moeilijke situatie terecht. Hij moet zijn eigen rationalisme op zijn beurt kritisch funderen. Indien hij dat op rationele manier tracht te doen, belandt hij opnieuw bij een 'comprehensive' rationalisme. Indien hij niet beweert dat zijn fundering van het rationalisme zelf rationeel is, valt hijzelf terug in een fundamenteel irrationalisme. (Ikzelf denk dat een rationalisme 'absoluut' rationeel kan gefundeerd worden dóór beroep te doen op ervaringen waaraan het wil beantwoorden.)

Popper tracht zijn moeilijkheid op te lossen door wel een onderscheid, maar ook een 'analogie' te stellen tussen rationaliteit in de eigenlijke betekenis van het

woord enerzijds, en een zekere rationaliteit in zijn betoog ter verantwoording van het eigenlijk rationalisme zelf.

De keuze tussen kritisch rationalisme en irrationalisme is volgens Popper een 'morele beslissing' (219). Welnu, gaat hij voort, 'arguments cannot determine a fundamental moral decision. But this does not imply that our choice cannot be helped by any kind of argument whatsoever. On the contrary, ... it is most helpful to analyse carefully the consequences which are likely to result from the alternatives between which we have to choose' (219). Er zijn dus wel argumenten, naast deze op basis van het rationalisme, die het rationalisme zelf helpen verantwoorden. Het verschil is dat de eerste dwingend, determinerend zijn, de andere enkel steunend, behulpzaam.

Kan of moet dit verschil toegegeven worden? Bestaan er überhaupt echt dwingende rationale argumenten (meer bepaald: eens dat het rationalisme in principe aanvaard is)? Zeker hebben probleemstellingen in de omschreven betekenis iets dwangmatig; ze dwingen je ertoe enkel met ja of neen te antwoorden. Maar je kunt steeds de probleemstelling zelf afwijzen, en vaak met goede redenen. Bijna alle discussies draaien precies rond deze vraag, te weten of de gestelde vraag wel degelijk de 'juiste vraag' is. Het is opnieuw het 'topisch vraagstuk' dat Poppers rationalisme niet in rekening stelt.

Iets verderop formuleert Popper zijn analogie meer bepaald als volgt. 'The rational and imaginative analysis of the consequences of a moral theory has a certain analogy in scientific method. For in science, too, we do not accept an abstract theory because it is convincing in itself; we rather decide to accept or reject it after we have investigated those concrete and practical consequences which can be more directly tested by experiment. But there is a fundamental difference. In the case of a scientific theory, our decision depends upon the results of experiments. If these confirm the theory, we may accept it ... If they contradict the theory, we reject it. But in the case of a moral theory, we can only confront its consequences with our conscience ...' (220). Hier vallen drie opmerkingen te maken.

1. Het is nogal betwistbaar dat de wetenschap een theorie niet zou aanvaarden die in zichzelf overtuigend is. Over die vraag is sinds Popper niet weinig onderzoek geleverd. Waarom zou men overgaan tot het testen van een bepaalde theorie (en niet van een andere) indien die niet in zichzelf iets overtuigends had? De vraag is natuurlijk waarop in het gegeven geval die overtuigingskracht precies berust. Daaruit vloeit dan een

moeilijkheid voort waarop Popper zelf destijds in zijn *Logik der Forschung* (1934) zo nadrukkelijk heeft attent gemaakt, namelijk:

2. In de zojuist aangehaalde tekst zegt Popper: 'In the case of a scientific theory, our decision depends upon the results of experiments ... If they contradict the theory, we reject it'. In zijn *Logik der Forschung* echter zei Popper: 'Wir können dem Konventionalismus nur durch einen *Entschluss* entgehen: Wir setzen fest, seine Methoden nicht anzuwenden und im Falle einer Bedrohung des Systems dieses nicht durch eine *konventionalistische Wendung* zu retten, d.h. nicht unter allen Umständen das zu "... erzielen, was "Übereinstimmung mit der Wirklichkeit" genannt wird"' (50; ik citeer de 4e druk van 1971; ik meen me te herinneren dat in de eerste druk zelfs stond: 'nur durch einen sozusagen moralischen Entschluss ...').

3. Aan de andere kant, hangt onze aanvaarding of verwerping van een 'morele theorie' – en in het onderhavig geval gaat het om de aanvaarding of verwerping van Poppers zeer beperkt rationaliteitsprincipe, het objectiviteitsprincipe – werkelijk enkel van ons 'geweten' af? Stel dat het domineren van zo'n rationaliteitsprincipe noodlottige gevolgen zou hebben die we aan ons eigen lijf kunnen ondervinden: zullen we het dan niet afwijzen, zonder dat ons geweten nog erbij moet tussenkomen? Ongetwijfeld staat het er iets moeilijker voor indien slechts anderen die gevolgen aan hun eigen lijf ondervinden. Maar als iemand daarvoor niet gevoelig is, heeft dat op de eerste plaats nog steeds andere dan morele of gewetensredenen. Twee soorten mensen zullen weinig gevoelig zijn voor het lijden van anderen: zij die zelf teveel lijden om nog oog te hebben voor het lijden van anderen, en zij die ten gevolge van hun sociale situatie nooit in aanraking komen met het lijden van velen. Morele of gewetensvragen stellen zich in dit verband helemaal niet zo onmiddellijk. Ik verzet me tegen moralisten die gewetensvragen erbij halen enkel om de werkelijkheid van ons feitelijk meevoelen met anderen – te relativiseren. De belangrijkste vraag waarover het hierbij gaat is wel degelijk een vraag van inzicht, namelijk van inzicht in het verband tussen bepaalde 'morele theorieën' – in ons geval de voorkeur voor, of beter de beperking tot, een louter objectief rationaliteitsbeginsel – en de noodlottige consequenties ervan voor de massa van de mensen.

In feite is er onder dit opzicht veel meer 'analogie' tussen de rationaliteit waarvoor Popper opkomt en de rationaliteit van motieven op basis waarvan de beslissing kan gefundeerd worden tussen Poppers 'rationaliteit' en 'irrationaliteit', dan hijzelf wil waarhebben.

Maar met die bevestiging kom ik Popper zelfs te veel tegemoet. In feite, denk ik, is juist het soort rationaliteit dat Popper alleen wil laten gelden veel minder kritisch, dat wil zeggen beslist op ervaring betrokken, dan het soort rationaliteit dat vereist is om redelijk te beslissen tussen louter objectieve rationaliteit en een meer besliste, thematische rationaliteit.

4. De ervaringsbasis van Poppers betoog ten voordele van zijn 'rationaliteits'beginsel

De voorafgaande beschouwingen waren eigenlijk formeel van aard. In feite zal Popper in zijn eigenlijk betoog ten voordele van zijn 'rationaliteits'beginsel wel degelijk op ervaring beroep doen.

Hij zal zelf beroep doen op een zeer persoonlijke ervaring, en dit zonder enig gewetensprobleem, namelijk met betrekking tot het werk van Whitehead dat hij – naast dat van Toynbee – aan het einde aanhaalt als voorbeeld van het 'irrationalisme' waartegen hij opkomt. Hij zegt: 'I just do not understand what its author wished it to convey' (237). Als argument is dit natuurlijk letterlijk beneden alles. (Wat zou Popper tegen een van zijn studenten gezegd hebben die hem in het examen op die manier over zijn cursus zou gesproken hebben? Het is hetgeen iedere leerling van het middelbaar onderwijs die niets van wiskunde snapt, over zijn leraar zal zeggen.) Maar toch kunnen we hier zeggen, 'he may be wrong, he may be right'. Wellicht is hij werkelijk niet in staat wat dan ook te snappen van Whiteheads *Process and Reality*. (Ikzelf ben, terloops gezegd, helemaal geen vriend van Whiteheads filosofie.) Dan zou dat natuurlijk een interessante aanduiding over de talenten van sommige professoren in de wijsbegeerte zijn. Of wellicht zou Popper toch in staat zijn Whitehead te begrijpen indien hij leerde de inspanning te leveren zich op het *gezichtspunt* van een andere te plaatsen.

Belangrijker is, zoals gezegd, dat Popper zich in zijn betoog in feite wel op ervaring zou willen baseren. Maar hij doet dat toch niet goed.

Ten eerste, zo'n beslissend vraagstuk als dat van de consequenties van de moderne westerse rationaliteit meent hij te kunnen afhandelen op enkele bladzijden. Men vergelijkte daarmee de omvang en de diepgang van het werk dat bijvoorbeeld C. W. Rietdijk recentelijk aan dit vraagstuk heeft gewijd (*De contrarevolutie tegen derede*), iemand die Poppers rationaliteitsstandpunt ongeveer deelt. Of men vergelijkte, aan de andere kant, Fichtes *Grundzüge des gegenwärtigen Zeitalters*, Marx' en Engels' *Deutsche Ideologie*, Nietzsches

nagelaten aantekeningen, Husserls *Krisis der europäischen Wissenschaften* of Heideggers *Nietzsche*.

Ten tweede valt ook op: met betrekking tot al wat Popper als 'irrationalisme' beschouwt verwaarloost hij alle goede intenties en wijst enkel op noodlottige consequenties waarvan hij gewoon *stelt* dat zij onvermijdelijk waren: 'It is my firm conviction that the irrational emphasis upon emotion and passion leads ultimately to what I can only describe as crime' (221); 'the attempt to make heaven on earth invariably(!) produces hell' (224). Daartegenover staan lofspreuken over al de goede bedoelingen van een wetenschappelijk rationalisme, en met betrekking tot de feitelijke, minder weldoende consequenties van de moderne wetenschappelijk-technologische rationaliteit, is Popper dan tevreden met de opmerking: 'There is nothing under the sun which cannot be misused, and which has not been misused' (230). Afgezien van de vaststelling dat dit dan ook van toepassing moest zijn op zogezegde consequenties van wat Popper als irrationalisme bestempelt: het gaat toch niet langer op dat het modern wetenschappelijk-technologisch-kapitalistisch complex zich enerzijds wil verrechtvaardigen door zich te beroemen over zijn 'successen', maar anderzijds a priori elk minder aangenaam 'succes' als gevolg van 'misbruik' bestempelt.

Wat aan de andere kant het 'irrationalisme' betreft, doet Popper dan toch de toegeving: 'I do not overlook the fact that there are irrationalists who love mankind, and that not every irrationalism produces criminality. But I maintain that he who teaches that not reason but love should rule opens the way to those who rule by hate ... Those who do not see this connection at once, who believe in a direct rule of emotional love, should consider that love as such ... cannot do away with conflict ... That love as such may be unable to settle a conflict can be shown by considering a harmless test case, which may pass as representative of more serious ones. Tom likes the theatre and Dick likes dancing. Tom lovingly insists on going to a dance while Dick wants for Tom's sake to go to the theatre. This conflict cannot be settled by love, rather, the greater the love, the stronger will be the conflict. There are only two solutions; one is the use of emotion, and ultimately of violence, and the other is the use of reason, of impartiality, of reasonable compromise ...' (223).

Dat is natuurlijk een iets ingewikkeld voorbeeld. Ik ben het er met Popper over eens dat de oplossing een beetje redelijkheid vooronderstelt. Maar die komt toch juist op geen enkele manier tot stand doordat Tom of Dick zouden stellen: 'I may be wrong, you may be

right' (zomin als in het minder ingewikkeld geval dat Tom zowel als Dick liefst zouden doen waarvan een ieder zelf het meest houdt). Integendeel, het enige uitgangspunt voor een redelijke overeenkomst kan maar zijn dat beiden aanvaarden dat beiden 'gelijk hebben' (m.b.t. de eigen of m.b.t. de voorkeur van de andere). Dit wederzijds begrip is nodig. Een beetje liefde, zou ik zeggen, kan er wel bij helpen. Popper heeft enkel gelijk voor zover hij bedoelt dat liefde zonder begrip weinig uithaalt. Maar liefde zonder begrip – is dat liefde? Het is veeleer ijdelheid.

Samengevat komt het me voor dat Poppers betoog er eigenlijk niet op neerkomt er ons toe op te roepen ons te beperken tot rationaliteit, maar integendeel, onze aan-

spraken op en onze verbintenis tot rationaliteit te beperken. Poppers rationaliteit is geen strenge, maar een zeer losse, onder vele opzichten ongebonden en vrijblijvende rationaliteit. Het domein van ervaringen dat volgens Popper kan en moet in rekening gesteld worden (om redelijk te zijn), is uiteindelijk *enkel* dat van experimenten die alleen maar antwoorden, en enkel met ja of neen, op vooropgestelde 'problemen' (een bepaalde soort vraagstellingen). Daartegenover staat dan een ruim domein waar volgens Popper rationaliteit noch mogelijk noch nodig is, waar ten hoogste de verplichting van een moraal bestaat die op haar beurt echter voornamelijk gekenmerkt is door haar verregaande vrijblijvendheid.

Poppers metafysica

Ben Schreurs

Karl Popper is bekend geworden als kennistheoreticus en sociaal filosoof. Zijn metafysica, die van latere datum is, heeft tot op heden weinig de aandacht getrokken. De bedoeling van dit artikel is om een overzicht te geven van de belangrijkste punten uit deze metafysica en deze vervolgens te toetsen aan de eisen die Popper in zijn kennisleer aan de metafysica stelt. De conclusie zal luiden dat zijn eigen metafysica daar in een belangrijk opzicht niet aan voldoet.

1. De status van metafysica in de kennisleer van Popper

Een sluitende definitie van 'metafysica' is net zo min te geven als van 'wetenschap'. We gebruiken de term ter aanduiding van speculatieve theorieën over de structuur van de werkelijkheid en de plaats van de mens daarin, theorieën die het domein van de zintuiglijke ervaring dermate te boven gaan dat zij de toetsbaarheid van wetenschappelijke theorieën missen. We denken inhoudelijk meestal aan theorieën zoals die van Democritus, Plato, Spinoza en Hegel.

Het spectaculaire succes van de empirische wetenschappen sedert de zestiende eeuw bracht allengs een identiteitscrisis van de metafysica teweeg. Hume

Drs. B. Schreurs is medewerker bij de vakgroep i.o. Geschiedenis en Theorie van de psychologie aan de RU te Utrecht. Adres: Cayennedreef 8, 3563 SB Utrecht.

(1711-1776) doet de aanbeveling ieder boek dat niet handelt over ervaringsoordelen in het vuur te werpen omdat het slechts drogredenen en zinsbegoocheling kan bevatten; Kant (1724-1804) constateert dat men in de metafysica op heel wat manieren kan aanknoeien zonder bang te hoeven zijn dat men zal worden betrapt op onwaarheid; Comte (1798-1857), de 'vader' van het positivisme, beschouwt de metafysica als een overgangsstadium tussen het primitieve theologische stadium van het menselijk denken en het volwassen stadium van het positieve wetenschappelijke denken.

De kritiek op de metafysica bereikte in het begin van deze eeuw haar hoogtepunt – zo men wil: dieptepunt – in het logisch positivisme. Metafysische uitspraken zijn volgens deze stroming niet zozeer onwaar, onbeslisbaar of onvruchtbaar als wel objectief en logisch aantoonbaar betekenisloos.

Volgens Popper, die zijn kennisleer vooral in polemie met het logisch positivisme ontwikkeld heeft, is metafysica allesbehalve zinloos. Ze heeft twee nauw met elkaar samenhangende functies. De eerste zou men speculatief 'investeringskrediet' voor de wetenschap kunnen noemen. Wetenschappelijke theorieën blijken hun carrière vaak te beginnen als metafysische theorieën die vroeg of laat worden 'ingeaald' door de groei van de wetenschap. Een voorbeeld is het atomisme van de Griekse filosoof Democritus (460-370 v. Chr.) dat pas twee millennia later een toetsbare wetenschappelijke theorie werd (*LSD*, p. 277).

De tweede functie van metafysische theorieën is die van methodologische regel voor de wetenschapsbeoefenaar. Een voorbeeld is het causaliteitsprincipe. Popper omschrijft dit als 'the assertion that any event whatsoever *can* be causally explained – that it can be deductively predicted'. Deze uitspraak is ontoetsbaar

en dus metafysisch, maar ze kan gelezen worden als een aanbeveling om tot het bittere einde te zoeken naar causale verklaringen: '... the search for causal explanation is that by which the theoretician adopts his aim – or the aim of theoretical science' (*LSD*, 61).

Iedere wetenschappelijke theorie met 'diepgang' heeft een metafysisch investeringskrediet waaruit methodische regels voor de wetenschapsbeoefenaar af te leiden zijn. De darwinistische evolutietheorie staat bijvoorbeeld geen doelloos verklaaringen van de levende natuur toe. Iedere evolutionaire ontwikkeling dient verklaard te worden als het resultaat van 'blinde' mutaties en selectie door de omgeving (*UQ*, p. 167 e.v.).

Popper ziet het bestaansrecht van metafysica dus in haar vruchtbaarheid voor de wetenschappelijke groei. Daarmee heeft hij tevens het probleem van de rationale beslisbaarheid van metafysische theorieën opgelost. *Heuristisch* nemen ze het voortouw, *methodologisch* parasiteren ze op de wetenschappelijke groei. Aanvaarding of verwerping van een metafysische theorie is afhankelijk van aanvaarding of verwerping van het betrokken wetenschappelijke researchprogramma.

2. Poppers metafysica

Popper formuleerde zijn kennisleer in polemieken met het logisch positivisme, voor zijn metafysica koos hij een andere tegenstander: de wiskundige en astronoom Pierre Simon Marquis de Laplace (1749-1827).

Uit diens werk is één passage klassiek geworden: 'Tegenwoordige gebeurtenissen zijn verbonden met voorafgaande door een band die berust op het klaarblijkelijke beginsel, dat een ding niet kan voorkomen zonder een oorzaak die het voortbrengt (...) We dienen daarom de tegenwoordige toestand van het heelal te zien als het gevolg van zijn vroegere toestand en als de oorzaak van zijn toekomstige. Nemen we voor een ogenblik een intellect aan dat alle krachten waardoor de natuur is bezielde en de precieze situatie van elk der entiteiten waaruit zij bestaat, kon begrijpen – een intellect dat bovendien omvattend genoeg was om deze gegevens aan analyse te onderwerpen: dan zou het in een en dezelfde formule de bewegingen van de grootste lichamen van het heelal en die van het kleinste atoom samenbrengen. Voor zo'n intellect zou niets onzeker zijn en de toekomst zou, evenals het verleden, tegenwoordig zijn voor zijn ogen'.

Deze passage behelst het credo van bijkans iedere wetenschapsbeoefenaar tot ver in de twintigste eeuw. Het is een metafysische uitspraak, nooit zal de weten-

schap zover gevorderd zijn dat we de toekomst op een 'wereldkalender' kunnen aflezen. Laplace beseftte dat ook, daarom voerde hij een bovenmenselijke intelligentie ten tonele die als de 'demon' van Laplace de geschiedenis ingegaan is.

De uitspraak van Laplace bevat enkele metafysische vooronderstellingen. Allereerst *determinisme*. Iedere gebeurtenis heeft een oorzaak en dientengevolge kan de toestand van het heelal op ieder willekeurig tijdstip in verleden of toekomst voorspeld worden. Dit is de metafysische variant van het eerder genoemde causaliteitsprincipe; Laplace noemt het een 'evident principe'. Vervolgens *reductionisme*. Van 'het lichtste atoom' tot en met 'de grootste lichamen' is de wereld met behulp van 'dezelfde formule' in principe verklaarbaar en voorspelbaar. Al het 'hogere' kan door middel van het 'lagere' verklaard worden. Menselijk bewustzijn, gevoelens, overwegingen, beslissingen zijn niet meer dan bijverschijnselen die parallel aan de 'onderliggende' neurofysiologische en fysische processen verlopen zonder causale invloed op die processen. Men noemt dit epifenomenalisme of psychofysisch *parallélisme*.

Deze metafysische vooronderstellingen zijn vertaalbaar in enkele methodologische regels. Determinisme leidt tot de regel die we hiervoor al zijn tegengekomen. Reductionisme kan vertaald worden in de methodologische regel: zoek voor ieder verschijnsel een verklaring vanuit de eigenschappen van zijn samenstellende delen. Parallélisme leidt tot de methodologische regel om voor ieder psychologisch verschijnsel een fysiologische of biologische verklaring te zoeken, zoals die laatste twee weer gereduceerd dienen te worden tot chemische en fysische theorieën.

Popper is van mening dat de metafysica van Laplace tot een predestinatieleer leidt: 'It leads to the view that billions of years ago, the elementary particles ... contained the poetry of Homer, the philosophy of Plato, and the symphonies of Beethoven as a seed contains a plant; that human history is predestined, and with it all acts of human creativity' (*TOU*, p. 128). De demon zou dientengevolge ten tijde van de oerplaf de 9e symfonie van Beethoven noot voor noot hebben kunnen voorspellen. Popper noemt dat 'the nightmare of the physical determinist' (*OK*, p. 217).

Poppers metafysica daarentegen is een *metafysica van het open universum*. 'I would even suggest that the greatest riddle of cosmology may well be neither the big bang, nor the problem why there is something rather than nothing (...), but that the universe is, in a sense, creative: that it created life, and from it mind –

our consciousness – which illuminates the universe, and which is creative in its turn' (*SB*, p. 61).

Een creatief heelal is onvoorspelbaar. Popper is dus *indeterminist*. Leven en (menselijk) bewustzijn zijn dientengevolge niet reductief verklaarbaar uit de minder complexe niveaus waaruit ze voortkwamen. Popper is dus *antireductionist*. Hij verdeelt de werkelijkheid in drie ontologisch zelfstandige 'werelden', de stoffelijke wereld (wereld 1), de wereld van het bewustzijn (wereld 2) en de wereld van de menselijke cultuur (wereld 3). Dat houdt in dat hij het parallélisme verwerpt; hij is *interactionistisch dualist* ten aanzien van het lichaam-geestprobleem. Deze metafysische deelttheorieën zullen kort de revue passeren.

Indeterminisme

Laplace was van mening dat zijn demon in staat was de toekomstige toestand van het heelal op ieder willekeurig tijdstip op *rationele* wijze te voorspellen. Dat is alleen mogelijk indien de demon beschikt over *universeel-deterministische wetten* met de formele structuur 'Voor alle A geldt, als A dan B'. Nu kent de wetenschap ook statistische wetten die niet meer dan een *probabilistische* voorspelling van afzonderlijke gebeurtenissen toestaan. Een voorbeeld uit het dagelijks leven is de voorspelling van de uitkomst van een worp met een dobbelsteen waarvan de kans op het gooien van een bepaald aantal ogen 1/6 is; een voorbeeld uit de wetenschap is de statistische thermodynamica volgens welke de temperatuur van een lichaam gelijk is aan de *gemiddelde* kinetische energie van de moleculen van dit lichaam.

Nu hebben we gezien dat het metafysisch determinisme van Laplace uitging van het 'evidente principe' dat geen gebeuren zonder oorzaak is. Als nu bij een aantal worpen met een dobbelsteen de uitkomst kan variëren van 1 tot en met 6, dan verplicht dit determinisme tot de veronderstelling dat er lichte, onmerkbare schommelingen in de aanvangscondities van de afzonderlijke worpen zijn die de oorzaak zijn van de steeds andere uitkomst. Als we met 'demonische' nauwkeurigheid in staat zouden zijn al deze variabele aanvangsvoorwaarden te bepalen, dan zouden we in staat zijn om de uitkomst van iedere worp met zekerheid te voorspellen. Dat wij daartoe in feite niet in staat zijn wijst op het bestaan van *verborgen variabelen*. Statistische wetten zijn als het ware een lakmoesproef voor het bestaan van verborgen variabelen, niet van een aan de dingen inherent indeterminisme. Ze wijzen op een *tekort in onze kennis* en zijn dus per definitie

onvolledige wetten. De statistische thermodynamica is een statistische theorie omdat we wel in staat zijn de *gemiddelde* kinetische energie van de moleculen van een lichaam te berekenen maar niet die van iedere afzonderlijke molecuul. Dat dit *in principe* mogelijk moet zijn, lijdt voor Laplace geen twijfel: 'De curve beschreven door een simpel lucht-molecuul wordt op een manier gereguleerd die precies even zeker is als de omloop der planeten: het enige verschil dat er tussen beide bestaat is dat hetwelk aan onze onwetendheid ontspringt' (Laplace, p. 6).

Het 'evidente principe' van Laplace kwam op de helling met de komst van de moderne quantummechanica, die eveneens een statistisch karakter heeft. Men begon zich af te vragen of op het niveau van de kleinste deeltjes geen sprake is van een inherent indeterminisme, hetgeen betekent dat statistische wetten wel degelijk *volledig* kunnen zijn. Zoiets was voor Laplace onvoorstelbaar.

Ook Popper heeft zich beziggehouden met de quantummechanica. Alhoewel hij kritisch staat tegenover gangbare interpretaties van deze theorie, is ook hij van mening dat deze indeterministisch is, dat er geen sprake is van verborgen variabelen die verantwoordelijk zijn voor het statistische karakter ervan. Er is bij statistische wetten überhaupt geen sprake van verborgen variabelen. Een verklaring in termen van verborgen variabelen verklaart nog niet waarom de uitkomst van een groot aantal worpen met een dobbelsteen zo'n *voorspelbare frequentieverdeling* vertoont. Er is volgens Popper een irreduceerbaar element van 'randomness' in de werkelijkheid die ons in staat stelt *op grond van de proefopstelling* frequentieverdelingen theoretisch nauwkeurig te voorspellen. Het is een 'wetmatig indeterminisme'. Dat betekent dat het door Popper bedoelde indeterminisme zich niet beperkt tot het domein van de quantummechanica maar volgens hem aanwezig is overal waar de waarschijnlijkheidsleer kan worden toegepast (*QTS*, p. 35-95; *RAS*, II 1).

Een heel ander argument – een van de vele – tegen het determinisme is als volgt. De demon van Laplace beschikt over een volledige kennis en een volmaakt verstand; dat wil zeggen dat hij van die twee 'veel meer' heeft dan een mens. Er is echter één principieel verschil. Een demon is niet belichaamd en maakt dientengevolge geen deel uit van het systeem waarop zijn voorspellingen betrekking hebben: het heelal. Menselijke predictoren moeten het zonder dit voorrecht stellen. Zij, *en dientengevolge hun voorspellingen*, maken deel uit van het te voorspellen systeem. Popper maakt van deze omstandigheid een van zijn voornaamste ar-

gumenten tegen het determinisme.

Het wordt een gedachtenexperiment. We stellen ons een kamer voor met daarin een tekenaar. Deze moet een tekening maken van alles wat zich in de kamer bevindt – een soort driedimensionale plattegrond. Op deze tekening dient, wil zij volledig zijn, niet alleen de tekenaar zelf voor te komen maar ook de tekening, die zich immers ook in de kamer bevindt. Maar als op de tekening tevens de tekening van de kamer voorkomt, dan moet de tekening van de tekening van de kamer ook worden vastgelegd op de tekening, die dan echter op zijn beurt een tekening van ... etcetera. De tekening zal nooit volledig zijn en wel om logische redenen. We zouden dit het 'Droste-effect' kunnen noemen, naar de verpleegster op de cacao busjes.

De kamer is het heelal en de tekening onze wetenschappelijke kennis. Deze laatste heeft invloed op ons technologisch vermogen en dientengevolge op de materiële wereld. Een Laplaceaanse voorspelling van de toekomst is alleen mogelijk als we de beschikking hebben over een volledige kennis, niet alleen van de werkelijkheid maar ook van onze kennis, inclusief de kennis van onze kennis, en de kennis van de kennis van ... Het ideaal van het determinisme van Laplace is logisch onmogelijk, de wetenschap is principieel onvoltooibaar, zelfs al zouden onze theorieën overigens feilloos zijn (RC, p. 1057).

Antireductionisme

De methodologische regel 'zoek voor ieder verschijnsel een verklaring vanuit de eigenschappen van zijn samenstellende delen' is zoals iedere algemene regel voor meer dan één uitleg vatbaar. Popper maakt onderscheid tussen een onvruchtbare uitleg, door hem *filosofisch reductionisme* genoemd, en een vruchtbare uitleg, *wetenschappelijk reductionisme* genoemd.

Wat hij onder filosofisch reductionisme verstaat kan toegelicht worden aan de hand van Laplace. Diens demon 'would embrace in the same formula the movements of the greatest bodies of the universe and those of the lightest atom'. Dit kan gelezen worden als de aanbeveling om beschrijvingen al *bij voorbaat* in termen van het microniveau te formuleren. 'Het gedrag van een mens in een situatie' wordt dan bijvoorbeeld vertaald als 'de uit geconditioneerde reflexen opgebouwde response van een organisme op een stimuluspatroon'.

Popper noemt het 'the method of reduction by merely linguistic devices' (OK, p. 294) en hij beschouwt het als een vergissing (TOU, p. 160 e.v., p. 163).

In tegenstelling tot het filosofisch reductionisme vermijdt het *wetenschappelijk reductionisme* een directe vertaling van de te verklaren verschijnselen in termen van het microniveau. Het kan worden samengevat in de methodologische regel: zoek eerst naar verklarende theorieën op zowel het micro- als het macroniveau; pas wanneer de wetenschap op beide niveaus enigermate gevorderd is, kan misschien een (gedeeltelijke) reductie van de macrotheorie tot de microtheorie ondernomen worden. Reductie bestaat uit herleiding van de ene *theorie* tot de andere, niet uit het wegverklaren van verschijnselen op een macroniveau door ze bij voorbaat te beschrijven in termen ontleend aan het microniveau.

Tegenover het wetenschappelijk reductionisme staat Popper niet afwijzend. 'As a research programme, reductionism is not only important, but it is part of the programme of science whose aim is to explain and to understand' (SB, p. 18). Hij noemt een aantal geslaagde reducties in de wetenschap, zoals de thermodynamica (SB, p. 34), Bohrs quantumtheoretische verklaring van het periodiek systeem der elementen (TOU, p. 163 e.v.) en de ontdekking van het DNA (TOU, p. 164, p. 172), waarbij hij wijst op 'the often quite incredible success of such attempts, and the new understanding which they may produce' (TOU, p. 163).

Desondanks beweert hij dat het wetenschappelijk reductionisme niet volledig realiseerbaar is. Geen van de als succesrijk te boek staande reducties is tot op heden *volledig*, er is altijd sprake van een niet reductief te verklaren *residu* (TOU, p. 132). Popper is van mening dat dit falen niet toe te schrijven is aan de omstandigheid dat de wetenschap nog niet genoeg gevorderd is maar aan 'the essential incompleteness of all science': 'Thus we may be faced with the possibility that the origin of life (like the origin of the universe) becomes an impenetrable barrier to science, and a residue to all attempts to reduce biology to chemistry and physics' (TOU, p. 148).

De slotpassage van zijn boek *The Open Universe* luidt: 'We must not ... permit our appreciation of the successes wrought by reductionist programmes to blind us to the fact that the universe that harbours life is creative in the best sense: creative in the sense in which the great poets, the great artists, the great musicians have been creative, as well as the great mathematicians, the great scientists, and the great inventors' (TOU, p. 174).

Drie werelden

Popper vat de vele organisatieniveaus samen tot 'three ontologically distinct subworlds'. Hij duidt ze aan met 'wereld 1', 'wereld 2' en 'wereld 3'. Onder wereld 1 verstaat hij stoffelijke objecten, organismen, krachtenvelden etcetera die het object zijn van de natuurkunde, de chemie en de biologie. Wereld 2 bevat de psychische processen en is het object van de dierpsychologie (Popper beschrijft ook aan de hogere dierlijke organismen bewustzijn toe) en de psychologie van menselijke belevingen en gedragingen (TOU, p. 114).

Wereld 3 bevat ongeveer alles waar we aan denken bij het trefwoord 'cultuur'. Tastbare zaken zoals boeken, machines, gereedschappen en sociale instituties, maar ook minder tastbare zaken. Een wetenschappelijk boek is een stoffelijk object en als zodanig behoort het tot wereld 1. Maar het is meer dan zo maar een ding: het is een ding met betekenissen. Het bevat geschreven taal en die behelst een 'boodschap', een theorie bijvoorbeeld. Die theorie is ooit door mensen uitgevonden maar heeft haar eigen specifieke eigenschappen die niet voorzien zijn maar achteraf door ons *ontdekt* moeten worden. Zoals we het tientalig stelsel hebben bedacht om vervolgens de eigenschappen van even en oneven getallen en van priemgetallen te ontdekken. Zo brengt de mens een abstracte wereld voort die zich vervolgens als een zelfstandige ontologische regio gaat gedragen die ontdekt moeten worden op dezelfde wijze waarop de Mount Everest ontdekt werd.

Hij beschouwt zijn drie werelden niet als drie ten opzichte van elkaar geïsoleerde regio's: 'The three worlds are so related that the first two can interact, and the last two can interact. Thus the second world, the world of subjective experiences, interacts with each of the other two worlds. The first world and the third world cannot interact, save through the intervention of the second world, the world of subjective or personal experiences' (OK, p. 155). Zijn voorbeelden zijn doorgegaan uit het leven gegrepen: elektrische krachtcentrales, kerncentrales, atoombommen, wolkenkrabbers en vliegvelden zijn ontworpen en gebouwd met behulp van theorieën (wereld 3) die begrepen en toegepast moeten worden (wereld 2) alvorens onze omgeving (wereld 1) diepgaand te veranderen (OK, p. 159; TOU, p. 117).

Het lichaam-geestprobleem

Het epifenomenalisme of psychofysisch parallellisme beschouwt bewustzijnsprocessen als bijverschijnselen

van neurofysiologische processen. Uit de mediërende rol die Popper aan wereld 2 ten opzichte van de beide andere toekent, volgt dat hij het parallellisme afwijst. Popper vergelijkt zichzelf met Descartes, ook een interactionistisch dualist (UQ, p. 190).

Het lichaam-geestprobleem heeft volgens Popper niet alleen te maken met het cartesiaanse probleem van de causale interactie tussen lichaam en geest, maar ook met 'the emergence of the self' (UQ, p. 191), dat wil zeggen de persoonlijkheid waarvan de identiteit ondenkbaar is zonder de taal en al datgene wat hij verder onder de term wereld 3 samenvat. Hij is het oneens met Hume die het zelf beschouwde als niet meer dan de som van onze ervaringen (SB, p. 128).

Een van Poppers argumenten voor het bestaan van bewustzijn en 'downward' causale invloed is van evolutionair-functionele aard. 'I propose that the evolution of consciousness, and of conscious intelligent effort, and later that of language and of reasoning – and of world 3 – should be considered teleologically, as we consider the evolution of bodily organs: as serving certain purpose, and as having evolved under certain selection pressures' (SB, p. 125). De evolutie brengt volgens Popper geen epifenomenen voort.

Deze evolutionair-biologische verklaring leert ons nog niets over de causale wisselwerking tussen hersenen en bewustzijn. Aan het eind van een dik boek over dit onderwerp zegt hij dan ook: 'I do not think that what I have said ... clears up any mystery ... The emergence of full consciousness, capable of self-reflection, which seems to be linked to the human brain and to the descriptive function of language is indeed one of the greatest of miracles' (SB, p. 129).

3. Poppers kennisleer contra Poppers metafysica

Tot zover enkele hoofdzaken uit Poppers metafysica.* Volgens zijn kennisleer is het kenmerk van een 'goede' metafysica dat zij functioneert als speculatief investeringskrediet voor een wetenschappelijk researchprogramma, vertaalbaar is in een methodologische regel voor de wetenschapsbeoefenaar en dientengevolge indirect toetsbaar via de lotgevallen van de betreffende researchprogramma's. Voldoet zijn eigen metafysica aan deze criteria en is zij dienovereenkomstig een serieuze rivaal van het determinisme van Laplace?

* Poppers evolutionaire kennisleer blijft hier buiten beschouwing, evenals zijn kennistheoretisch realisme en zijn situationele analyse als researchprogramma voor de sociale wetenschappen.

Er bestaat, Poppers kennisleer als uitgangspunt aanemend, een criterium om na te gaan of twee metafysische theorieën strijdig met elkaar zijn: Leiden ze tot strijdige methodologische regels? Zo niet, dan hebben hun terminologische geschilpunten geen consequenties voor het gedrag van de wetenschapsbeoefenaar.

Poppers metafysica leidt niet tot andere methodologische regels dan de metafysica van Laplace. Poppers zegt het met even zoveel woorden: 'Though we must ... be metaphysical *indeterminists*, methodologically we should still search for deterministic or causal laws...' (TOU, p. 149). Dat geldt ook voor het reductionisme: '... scientists have to be reductionists in the sense that nothing is as great a success in science as a successful reduction ...' (TOU, p. 132). Over het lichaam-geestprobleem merkt hij op dat '... so far as parallelism can be achieved, we should try to get parallelism between mind and matter...' (SB, p. 502). De wetenschapsbeoefenaar moet zich dus gedragen *alsof* hij metafysisch determinist, reductionist en parallellist is alhoewel hij beseft dat dit programma nooit volledig te realiseren is. Maar dat houdt geen ander researchprogramma in maar het voornemen om een toontje lager te gaan zingen.

Een argument ten gunste van deze interpretatie van Poppers metafysica is de regelmaat waarmee woorden als 'creativiteit', 'onvoorspelbaarheid' en 'mirakel' in zijn teksten opduiken. Het zijn geen termen waarvan men een succesrijke carrière verwacht als theoretisch begrip in een *verklarende* theorie; zij horen thuis in een andersoortige vorm van discours. Zijn metafysica impliceert een 'essential incompleteness of all science' en kan dientengevolge niet als rivaal voor het determinisme van Laplace dienen.

4. De functie van Poppers metafysica

Een metafysica die geen investeringskrediet is en geen afzonderlijke methodologische regels met zich meebrengt – wat kan daarvan de functie zijn? Welk *probleem* heeft Popper ermee willen oplossen? Allereerst het raadsel van het open, creatieve universum.

Maar er is nog een probleem. Volgens hem reduceert het materialisme de mens tot een machine: '... those who uphold the doctrine that men are machines ... must neglect ... the reality of human suffering, and the significance of the fight against unnecessary suffering.

Thus I regard the doctrine that men are machines not only as mistaken, but as prone to undermine a humanist ethics' (SB, p. 4 e.v.).

Poppers probleem is niet het determinisme maar de *nachtmerrie* van het determinisme. Het is geen *verklarings*probleem, maar een *existentieel* probleem. Een researchprogramma waarvan Popper de heuristische vruchtbaarheid en de historische verdiensten toegeeft, waarvan hij de methodologische regels onverminderd handhaaft, lijkt een ontkenning in te houden van onze zelfervaring als vrije, creatieve, rationeel beslissende individuen en voor de grondslagen van een humanitaire ethiek. Popper moest dus, om een gezegde van Kant te parafraseren, het weten inperken om voor de menselijke vrijheid plaats te maken.

Daarmee heeft hij de thema's van zijn sociaal-filosofische werk – zijn kritiek op de gesloten samenleving, het historicisme en het utopisme op speculatief niveau voortgezet, maar op een manier die tot gevolg heeft dat een discrepantie is ontstaan tussen zijn kennisleer en zijn metafysica. Het is dan ook mogelijk om zijn metafysica te verwerpen met een beroep op zijn kennisleer – dan wel de relatie tussen metafysica en wetenschap in zijn kennisleer te herzien met een beroep op zijn metafysica.

Aangehaalde werken van Popper

- CR: *Conjectures and Refutations*. London 1969.
 IQC: Indeterminism in Quantum Physics and in Classical Physics, part I & II. *British Journal for the Philosophy of Science*. Vol. I, no. 2, 1950, 117-133 & Vol. I, no. 3, 1950, 173-195.
 LSD: *The Logic of Scientific Discovery*. New York 1965.
 OK: *Objective Knowledge. An Evolutionary Approach*. Oxford 1972.
 QTS: *Quantum Theory and The Schism in Physics*. London 1982.
 RAS: *Realism and The Aim of Science*. London 1983.
 RC: Replies to my Critics. In Schilpp, P. A. (ed.), *The Philosophy of Karl Popper, Book II*. La Salle, Illinois 1974.
 SB: *The Self and Its Brain*. Berlin 1977. (Samen met Eccles).
 TOU: *The Open Universe. An Argument for Indeterminism*. London 1982.
 UQ: *Unended Quest. An Intellectual Autobiography*. Fontana/Collins 1976.

Oriëntatie: Filosofie in Indonesië

C. A. van Peursen

Achtergrond

In het *Handbook of World Philosophy* (1980) ontbreekt Indonesië, maar ook bijvoorbeeld Thailand en de Filipijnen waar reeds sinds 1611 een universiteit bestond (San Tomas Univ.) met filosofieonderwijs. In Indonesië is zulk een onderwijs echter wel zeer recent, na de uitroeping van de republiek in 1945, maar anderzijds ongemeen interessant door de grote wisselwerking tussen wijsbegeerte en andere gebieden. Als onafhankelijke staat kenmerkt Indonesië zich door toenevend zelfbesef: in bevolkingsgrootte (oplopend tot 150 miljoen) het vijfde land ter wereld, bakermat van de samenwerking der niet-gebonden landen (Bandung-conferentie), belangrijkste partner in de Zuidoost-Aziatische Verdragsorganisatie. Men denkt dikwijls dat in dit Aziatische land vooral zogenaamde oosterse wijsbegeerte een rol zal spelen. Dat is niet het geval. Ten eerste omdat het een islamitisch land (geen officieel islamitische staat zoals Pakistan) is. Ruim 80% is muslim, waarvan kleinere groepen, bijvoorbeeld in Aceh (Atjeh) zeer orthodox, grotere groepen, zoals de Indonesiërs zelf zeggen, 'muslim statistiek'. Een brede onderlaag van mystieke religiositeit ('kebatinan') speelt, met name in het dichtstbevolkte Java, een grote rol. Tevens werkt de oude Hinducultuur overal, onder meer in de wayang, door, niet alleen dus op het Hindu-eiland Bali. Ook animisme (m.n. geloof in 'guna-guna' of stille kracht) is alom aanwezig, dus ook weer niet alleen in animistisch georiënteerde gebieden zoals op Sulawesi (Celebes). De dunne culturele bovenlaag van de islam kenmerkt zich door de Arabische filosofie, die op haar beurt als voornaamste bronnen heeft het meer rationalistische aristotelisme (met godsbewijzen en dergelijke) en de meer mystieke invloed van het neoplatonisme, zoals men overal in de islamitische wereld aantreft. Voorts zijn er 15 à 20% christenen, van wie vooral de oudere katholieke missiescholen het thomisme ingevoerd hebben, alsmede een kleine groep boeddhisten, voornamelijk onder de Chinese Indonesiërs. De traditionele filosofie is dan ook, reeds voor de zelfstandigwording van Indonesië, de islamitische die tot de westerse gerekend moet worden, enige thomistische scholen en velerlei half wijsgerige, half mystieke beschouwingen. De nieuwere filosofie komt deels uit

deze tradities voort, maar richt zich ook op de moderne vragen die de veranderende cultuur- en samenlevingspatronen inhouden: de rol van de mens in een technologische samenleving, de samenhang der wetenschappen, het moderne wereldbeeld, de rol van ethische en esthetische factoren in het benaderen van de werkelijkheid.

Belangrijke rol speelt voorts de zogenaamde staatsfilosofie van de 'Pancasila': de vijf grondregels van (a) erkenning van God; (b) streven naar humaniteit; (c) het nationalisme; (d) de democratie (eigenlijk: vertegenwoordiging via 'musyawara' of overleg dat tot consensus leidt); (e) sociale gerechtigheid ('keadilan sosial'). Deze grondslag, thans zelfs vereiste voor alle partijen, is door Soekarno opgesteld in 1945 en geldt nog steeds, ook onder Soeharto. Politiek kan deze staatsfilosofie tot machtsmisbruik leiden. Zo werden destijds van communistische sympathieën verdachte personen dikwijls veroordeeld – zo zij al veroordeeld werden in een normaal proces – met beroep op de Pancasila (dikwijls o.g.v. de eerste sila, hoewel deze officieel door de leiding van de toenmalige communistische partij (PKI) onderschreven werd). Anderzijds beriep de verdediger zich veelal evenzeer op diezelfde Pancasila om gerechtigheid te verkrijgen en democratie op te eisen. Toen thans blijven dikwijls de krachten van de politiek verborgen achter een merkwaardig schimmingspel, de wayang, waarin voor alle partijen uiteindelijk de regel van het kosmische evenwicht geldt. Daarbij spelen de media een rol. De invloedrijkste dagbladen als *Kompas* en *Sinar Harapan* brengen soms uitermate kritische artikelen, waarbij wijsgerig geschoolde journalisten een soort spel van ideeën opvoeren, die voor de lezer een onderkenbare politieke strekking hebben zonder het evenwicht waarop het blad redactioneel balanceert te verstoren (afgezien overigens van af en toe terugkerende tijdelijke verschijningsverboden).

De opkomst van de wetenschappelijke filosofie

Hieronder verstaat men in Indonesië niet een bepaalde wijsgerige stroming of discipline, zoals wetenschapsfilosofie, maar de filosofie zoals deze als zelfstandig vak onder meer op universiteiten kan fungeren. Tijdens het Nederlandse bewind bestonden er eigenlijk alleen enkele hogescholen (o.a. de Rechtshogeschool te Batavia en de Technische Hogeschool te Bandoeng). Thans telt Indonesië enkele honderden universiteiten, van verschillend niveau, waaronder een dertigtal staatsuniversiteiten waarvan dan weer een handvol als 'centers of excellence' fungeren (o.a. de Universitas Indo-